

Забезпечення балансу між принципом добросовісності та зловживанням правом у судовій практиці України

Сергій Володимирович Васильєв*

Харківська міська рада,

Харків, Україна

*e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена тим, що принцип добросовісності посідає центральне місце серед засад сучасного права, виступаючи фундаментом справедливого правозастосування та гарантією довіри до правової системи. Водночас відсутність його чіткого законодавчого закріплення та єдиного наукового підходу до розуміння змісту і меж реалізації створює проблеми як у судовій, так і правозастосовній практиці. Це актуалізує необхідність комплексного аналізу сутності принципу добросовісності, його нормативного значення та функціональної ролі у забезпеченні стабільності й справедливості правових відносин. Метою статті є дослідження сутності принципу добросовісності в контексті матеріального та процесуального права України, зокрема виявлення його змістових ознак, способів реалізації та ролі у забезпеченні справедливого правозастосування. Особливу увагу приділено аналізу правових механізмів, які формуються у судовій практиці для запобігання та протидії недобросовісній поведінці учасників правовідносин. Наголошено, що на практиці добросовісність набуває юридичної значущості через ідентифікацію випадків зловживання правом. Автором здійснено теоретико-правовий аналіз таких явищ, як естопель, доктрина «заборони суперечливої поведінки» та доктрина «неприпустимості використання права на шкоду». Зазначений інструментарій дозволяє судам відмовляти у застосуванні формальних правил у випадках, коли це розриває причинний зв'язок між недобросовісною поведінкою однієї сторони та негативними наслідками для іншої, а також виступає ефективним засобом забезпечення добросовісної поведінки учасників процесу, що дає змогу протидіяти маніпуляціям сторін, запобігати затягуванню розгляду та сприяє ухваленню рішень, заснованих на об'єктивній оцінці доказів і фактичних обставин справи. На думку автора, застосування вказаного інструментарію потребує особливої виваженості з огляду на специфіку конкретних правовідносин, адже кваліфікація поведінки особи як «зловживання правом» та застосування відповідних правових інструментів може порушити баланс конструкції «добросовісність – зловживання», що допускає непропорційне обмеження чи порушення прав та законних інтересів третіх осіб. Зазначається, що перспективу подальших досліджень становить розроблення критеріїв оцінки добросовісної поведінки учасників правовідносин і вдосконалення механізмів її забезпечення у судовій практиці.

Ключові слова: принцип добросовісності; зловживання правом; естопель; заборона суперечливої поведінки; право на зло; судочинство; судова практика.

Ensuring a Balance Between the Principle of Good Faith and Abuse of Rights in Ukrainian Court Practice

Sergii V. Vasyliiev*

Kharkiv City Council,

Kharkiv, Ukraine

*e-mail: sv.vasiliiev2015@gmail.com

Abstract

The relevance of the study is due to the fact that the principle of good faith occupies a central place among the foundations of modern law, serving as the basis for fair law enforcement and a guarantee of trust in the legal system. At the same time, the lack of clear legislative consolidation and a unified scientific approach to understanding its content and limits of implementation creates problems in both judicial and law enforcement practice. This highlights the need for a comprehensive analysis of the essence of the principle of good faith, its normative significance, and functional role in ensuring the stability and fairness of legal relations. The purpose of this article is to study the essence of the principle of good faith in the context of substantive and procedural law in Ukraine, in particular to identify its substantive features, methods of implementation, and role in ensuring fair law enforcement. Particular attention is paid to the analysis of legal mechanisms that are formed in judicial practice to prevent and counteract unfair behavior of participants in legal relations. It is emphasized that in practice, good faith acquires legal significance through the identification of cases of abuse of rights. The author conducts a theoretical and legal analysis of such phenomena as estoppel, the doctrine of prohibition of contradictory "behavior", and the doctrine of "inadmissibility of exercising a right to the detriment". These tools allow courts to refuse to apply formal rules in cases where this breaks the causal link between the unfair conduct of one party and the negative consequences for the other, and also serve as an effective means of ensuring fair conduct by the parties to the proceedings, making it possible to counteract manipulation by the parties, prevent delays in proceedings, and facilitate the adoption of decisions based on an objective assessment of the evidence and the facts of the case. In the author's opinion, the application of these tools requires particular caution given the specific nature of the legal relationship in question, since qualifying a person's conduct as "abuse of rights" and applying the relevant legal instruments may upset the balance between "good faith" and "abuse", allowing for disproportionate restrictions or violations of the rights and legitimate interests of third parties.

Keywords: principle of good faith; abuse of rights; estoppel; prohibition of contradictory conduct; right to evil; judicial proceedings; judicial practice.

Вступ

Добросовісність є одним із найбільш багатоаспектних правових понять, що перебуває у тісному взаємозв'язку з ключовими категоріями правової

доктрини: розумністю, справедливістю, відповідальністю, а також проблематикою зловживання правом. Попри значущість, категорія добросовісності у праві досі не стала предметом комплексного аналізу. Водночас добросовісність як принцип застосовується у законодавстві та практиці, що дозволило закріпити її як абстрактну публічно-правову категорію та надати їй самобутнього змісту у вітчизняному праві. Саме принцип добросовісності є орієнтиром належної поведінки для суб'єктів правовідносин, виявляючи себе як практичний механізм заповнення прогалин у праві та нейтралізації негативних наслідків правової невизначеності. Проте відсутність законодавчої дефініції принципу добросовісності та його чіткого визначення у цивілістичній науці й судовій практиці істотно ускладнюють процес його застосування.

Етико-правовий імператив добросовісного здійснення права нерозривно пов'язаний із протилежним явищем – недобросовісною поведінкою (зловживанням суб'єктивним правом), що суперечить його сутності та призначенню. Тобто особа, не порушуючи безпосередньо формальних вимог правових норм, реалізує їх у спосіб, що заходить у суперечність із фундаментальними принципами права.

Нині простежується тенденція до розширення сфери застосування механізмів, спрямованих на запобігання зловживанню правом учасниками правовідносин. Водночас потрібно враховувати їхній подвійний характер, адже вони забезпечують протидію недобросовісним діям як у матеріально-правовій площині (наприклад, недобросовісне використання інституту визнання правочинів недійсними чи такими, що не відбулися), так і у сфері процесуальних правовідносин. Попри відносну новизну для національної правової системи таких правових явищ, як естопель, доктрина «заборони суперечливої поведінки» та концепція «неприпустимості використання права на шкоду», їх не можна розглядати як декларативні. Навпаки, зазначені інструменти активно впроваджуються у правозастосовну практику, формуючи новий механізм захисту добросовісних учасників правовідносин, що потребує поглибленого теоретичного осмислення та розроблення практичних рекомендацій.

Метою статті є з'ясування сутності принципу добросовісності у матеріальному та процесуальному праві України, а також визначення правових механізмів, які застосовуються у судовій практиці для протидії недобросовісній поведінці учасників правовідносин.

Матеріали та методи

У процесі дослідження застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Зокрема, завдяки діалектичному підходу

було уточнено понятійний апарат та розкрито сутність такого правового явища, як добросовісність. Використання системно-структурного аналізу дало змогу визначити співвідношення понять «добросовісність», «зловживання правами», «естопель», «право на зло» та низки інших категорій. Функціональний метод сприяв вивченню принципу добросовісності в його динаміці та окресленню можливостей практичного застосування. Методи аналізу й синтезу були використані при формулюванні висновків дослідження з урахуванням вимог до визначеності, несуперечливості, послідовності й аргументованості наукових положень у межах загальнотеоретичних конструкцій з оперттям на категоріальний апарат відповідних галузей знань. Застосування зазначених методів у їх сукупності забезпечило всебічне, об'єктивне та науково обгрунтоване дослідження порушеної проблематики.

Огляд літератури

Добросовісність у матеріальному праві є традиційним і доволі розробленим науковим інститутом. Натомість процесуальна добросовісність ще не отримала належного рівня доктринального опрацювання, хоча останнім часом спостерігається активізація досліджень у цій сфері, що свідчить про поступове формування нових підходів до розуміння процесуальної поведінки учасників судочинства.

Дослідження наукових джерел свідчить про те, що добросовісність не ставала предметом комплексного теоретичного аналізу як окреме правове явище. Найчастіше вона висвітлювалася побіжно – у межах вчення про принципи права або у зв'язку з проблемою зловживання правом.

Попри значну кількість наукових публікацій, комплексних досліджень категорії добросовісності у праві немає. Окремо варто вказати на дослідження Я. О. Берназюка, С. Ю. Бурлакова, Н. В. Василини, Д. Д. Луспеніка, С. В. Дяченко, І.Л. Желтобрюх, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Т. В. Степанової, А.О. Ткачук, А.С. Штефан, які присвячені питанню зловживання правами, зокрема, в межах судочинства.

Серед зарубіжної наукової літератури, присвяченої загальним питанням добросовісності у праві, можна виокремити наукові праці Р. Циммермана (R. Zimmermann), С. Віттакера (S. Whittaker), Е. Аллан Фарнsworthа (E. Allan Farnsworth), Дж. Полссона (J. Paulsson) та ін.

Водночас у сучасній юридичній науці майже відсутні комплексні дослідження та практичні рекомендації щодо застосування механізмів протидії зловживанню правами у процесі здійснення судочинства. До таких інструментів належать, зокрема, правило естопеля (доктрина *venire contra factum*

proprium) та концепція «права на зло», які потребують детального й усебічного теоретичного осмислення та подальшої розробки.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали судової практики Верховного Суду.

Результати та обговорення

Категорія добросовісності у матеріальному та процесуальному праві України

Чинне законодавство не визначає поняття та зміст критеріїв добросовісності. Як правило, добросовісна поведінка розглядається як протилежність недобросовісним діям і характеризується ознаками, що є їх антиподами.

Попри відсутність чіткого законодавчого визначення, судова практика вже сформулила власні підходи до тлумачення поняття «добросовісність». Так, наприклад, Верховний Суд у своїй постанові від 10.09.2018 р. визначив «добросовісність» як *прагнення особи* сумлінно використовувати цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків [1]. У постанові від 18.10.2021 р. зазначається, що під добросовісністю необхідно розуміти таку *реалізацію прав і виконання обов'язків*, що передбачають користування правами за призначенням, здійснення обов'язків у межах, визначених законом, недопустимість посягання на права інших учасників цивільного процесу, заборона зловживати наданими правами [2]. У постанові від 14.12.2021 р. Верховний Суд вже закріпив, що «добросовісність» – це *певний стандарт поведінки*, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення; це захід, спрямований на зміцнення моральних засад цивільно-правового регулювання [3]. А у постанові від 08.05.2018 р. принцип добросовісності визначено як *загальноправовий принцип*, який передбачає необхідність сумлінної та чесноєї поведінки суб'єктів при виконанні своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав [4].

Тож, принцип добросовісності є необхідним приватноправовим доповненням загальноправового принципу законності, без якого у цивільному законодавстві виникали б прогалини, що дозволяли б учинення недобросовісних дій. Зміст цього принципу полягає в тому, що суб'єкти права, зокрема цивільного, повинні здійснювати дозволені або приписані вольові правові дії з переконанням, що такими діями не порушуються суб'єктивні права чи охоронювані законом інтереси інших осіб.

Велика Палата Верховного Суду впевнена, що головне завдання застосування принципу добросовісності полягає в тому, щоби перешкодити

стороні отримати переваги та вигоду внаслідок своєї непослідовної поведінки на шкоду іншій стороні, яка добросовісно поклалася на певну юридичну ситуацію, створену першою стороною або обома. Інакше кажучи, принцип добросовісності виявляється у тому, що жодна особа не може отримувати переваги від своєї незаконної або недобросовісної поведінки. Поведінка є недобросовісною, якщо одна сторона договору прийняла виконання від іншої сторони, а після цього стверджує про недійсність договору або його неукладеність [5].

Висловлюється думка, що добросовісність слід розглядати крізь призму категорій волі та усвідомленості. Дійсно, зловживання правом, як правило, передбачає, що особа або прагне спричинити несприятливі наслідки для інших, або бажає отримати вигоду для себе, діючи при цьому без урахування деструктивних наслідків для оточення. Таким чином, як і зловживання правом, добросовісність є результатом свідомого, вольового діяння. Однак таке пояснення не є вичерпним, адже воно не охоплює випадки зловживання, що виникають через необережність, помилку чи введення в оману. При цьому добросовісність, вчинена з необережності, апріорі неможлива.

У науці цивільного процесуального права більш усталеним є підхід, за яким добросовісність розглядається не як самостійний принцип судочинства, а як загальний обов'язок усіх учасників процесу добросовісно здійснювати надані їм процесуальні права та належно виконувати процесуальні обов'язки. Це розуміння безпосередньо впливає із законодавчої традиції закріплення зазначеного обов'язку в тій чи іншій формі майже у всіх кодифікованих актах національного процесуального законодавства.

Аналіз процесуального законодавства та наукової літератури з окресленої проблематики дає підстави стверджувати, що складовими принципу добросовісності у судочинстві є: 1) заборона зловживання процесуальними правами; 2) вимога добросовісного виконання процесуальних обов'язків; 3) заборона суперечливої поведінки сторін, або правило процесуального естопеля; 4) заборона чинити інші протиправні перешкоди у здійсненні правосуддя (наприклад, заборона введення суду в оману; заборона використання втрачених процесуальних правомочностей тощо) [6, с. 103].

Погоджуємося з висловленою в науковій доктрині позицією, що категорія «добросовісність» у процесуальному праві є складним правовим явищем, що поєднує морально-етичні та юридичні аспекти. Вона одночасно стосується як належної реалізації суб'єктивних процесуальних прав учасниками судового провадження, так і дотримання ними процесуальних обов'язків. Крім

того, добросовісність передбачає неприпустимість зловживання наданими процесуальними правами [7, с. 120].

Варто підкреслити, що одним із завдань права є забезпечення таких правових механізмів, які унеможливляють отримання будь-якою стороною правовідносин вигоди внаслідок зловживання своїми правами. Особливо це стосується ситуацій, коли неправомірна вигода досягається формально правовими засобами, замаскована під законну поведінку та обґрунтована посиланнями на норми права. У випадках, коли держава та право не охоплюють повною мірою регулювання певних суспільних відносин, потрібно визначити базові принципи та поняття, здатні запобігати діям в обхід закону з протиправною метою. Тому, за відсутності можливості безпосередньо впливати на правомірність намірів учасників процесуальних правовідносин, виникає потреба у використанні оціночних категорій, однією з яких є добросовісність.

Отже, як у матеріальному, так і в процесуальному праві принцип добросовісності реалізується через встановлені обмеження щодо зловживання правами та через норми, спрямовані на запобігання одержанню неправомірної вигоди внаслідок недобросовісної поведінки. Цей принцип має універсальний характер, а положення, що покликані забезпечити добросовісність учасників правовідносин, пронизують чинне законодавство, дозволяючи застосовувати їх до будь-яких видів правочинів і майже на будь-якому етапі їх реалізації.

Концепція «добросовісність – зловживання»

У загальнотеоретичному значенні «зловживання правом» – це здійснення суб'єктивного права виключно з метою заподіяння шкоди іншим особам шляхом дій, що суперечать принципу добросовісності, ustalеним звичаям комерційного обороту або цілям, для яких зазвичай реалізується відповідне суб'єктивне цивільне право.

Зловживання правом можна розглядати як викривлення його призначення, коли особа надаючи своїм діям зовнішньої форми юридичної правомірності, фактично використовує надані їй права для досягнення цілей, що суперечать завданням і цінностям, закладеним у відповідній правовій системі.

Історично сформувалися два підходи до концепції зловживання правом: 1) «*внутрішній підхід*», що розглядає зловживання як дії, що здійснюються в межах суб'єктивного права, але з усвідомленим, навмисним використанням права у шкідливій формі; 2) «*зовнішній підхід*» – поширює розуміння зловживання не лише на зміст, а й на спосіб здійснення суб'єктивного права.

Однак сучасне розуміння зловживання правом охоплює значно ширше коло випадків і форм прояву, ніж це передбачалося спочатку.

У порівняльному узагальненому вигляді зловживання правом як самостійний вид неправомірної поведінки відрізняється як від правопорушень, так і від правомірних діянь, що проілюстровано у табл. 1 [8, с. 358].

Таблиця 1

**Співвідношення категорії «зловживання правом»
з правопорушенням та правомірною поведінкою**

Правопорушення	Зловживання правом	Правомірна поведінка
Діяння протиправне	Дія неправомірна, але не є правопорушенням	Є заохочуваним, соціально схвалюваним
Зазіхає на принципи і норми права, правопорядок	Норми права формально не порушуються. Діяння суперечить принципу добросовісності, справедливості, розумності	Є основою правопорядку, його формою
Здійснюється у протиправні способи	Здійснюються з відхиленням від законних способів	Реалізується передбаченими законом (не забороненими ним) способами
Може бути скоєно за наявності чи при відсутності в особи суб'єктивних прав	Можливе лише за наявності у особи суб'єктивного права та в процес його використання	Здійснюється як за наявності, так і за відсутності в особи суб'єктивних прав
Юридичний склад формально визначений (закріплений) законом будь-якої галузі права	Можливі у будь-якій галузі права, але перелік усіх видів (складів) неможливо закріпити законодавчо	Будь-яка, не заборонена законом поведінка, яка не заподіює шкоди іншим особам

Верховний Суд визначає зловживання процесуальними правами як умисні, недобросовісні дії учасників процесу, що, зокрема, виявляються у вчиненні дій, неспівмірних із наслідками, до яких вони можуть призвести, або у використанні наданих прав усупереч їхньому призначенню. Метою таких дій є обмеження чи унеможливлення реалізації прав інших учасників провадження, перешкоджання діяльності суду щодо правильного та своєчасного розгляду й вирішення справ, а також необґрунтоване перевантаження роботи суду. Характерною ознакою зловживання є не

лише сам факт вчинення певних процесуальних дій, а їх спрямованість на затягування розгляду справи або створення перешкод іншим учасникам процесу [9]. Ця позиція повністю узгоджується із загальнотеоретичними підходами до конструкції зловживання правом, де воно визначається як поведінка, що виходить за межі або порушує порядок здійснення суб'єктивних прав.

Зрозуміло, що всі можливі види зловживань правами передбачити в законодавстві просто неможливо, тому законодавець обмежується переліком його загальних ознак. Це дозволяє віднести його до категорії оціночних понять і надає суду можливість застосовувати дискреційні повноваження при кваліфікації процесуальної поведінки сторін судового спору з огляду на її добросовісність під час розгляду конкретних справ.

Крім того, в науковій юридичній літературі інколи вживається термін *«штучний позов»*, що позначає одну з форм зловживання процесуальними правами. Під штучним розуміють спір, який фактично не існує, а позов подається з метою досягнення іншого результату, ніж той, що формально заявлений у позовних вимогах. Прикладами можуть бути: наявність спору між пов'язаними особами (про що суду достеменно відомо та що підтверджується матеріалами справи), коли обидві сторони фактично представляють ті самі особи; або подання позову з метою перешкодити розгляду іншого провадження, наприклад, шляхом його зупинення [10].

У правовій доктрині згадуються дві моделі «добросовісність – зловживання», які умовно зводяться до двох моделей: «санкційної» та «компенсаційної». Перша модель – «санкційна» – характеризується наявністю орієнтовного переліку підстав, які можуть свідчити про порушення принципу добросовісності з боку учасника справи (правовідносин). У межах такої моделі передбачено нормативно визначений механізм притягнення до відповідальності осіб, що зловживають своїми правами, та можливість застосування санкцій. Інша модель – «компенсаційна» – містить лише загальні вказівки на необхідність добросовісного застосування правових норм, без конкретизації механізму присудження компенсації потерпілій стороні та визначення її розміру з метою відшкодування шкоди, завданої стороною, яка зловживає своїми правами.

На наше переконання, національному праву притаманна саме «санкційна модель», тоді як «компенсаційна» має здебільшого декларативний характер.

Судова практика також чітко висвітлює розмежування між зловживанням процесуальними правами та зловживанням матеріальними (цивільними) правами. Зазначені правові конструкції відрізняються як за своєю суттю,

так і за правовими наслідками їх застосування судом. У разі зловживання процесуальними правами суд може залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання чи позов, а також застосувати інші заходи процесуального примусу. Натомість наслідком зловживання матеріальними (цивільними) правами може бути, зокрема, відмова у захисті відповідного цивільного права чи інтересу, тобто відмова в задоволенні позову [11].

Баланс між реалізацією принципу добросовісності та проявами зловживання правом забезпечується такими інституціями, як правило естопель, доктрина *venire contra factum proprium* та неприпустимість вживання «права на зло».

Правило естопель та доктрина venire contra factum proprium

Правило естопель походить із системи загального права, однак сам термін *estoppel* має етимологічне коріння у французькому слові *estoppe*, яке в одному зі своїх значень перекладається як «затикати». У правовій доктрині ця ідея трансформувалась у заборону для сторони посилатися на певні факти чи обставини, якщо її попередня поведінка або заяви суперечать цьому. Тож, естопель виконує функцію «перекриття шляху» для недобросовісного використання процесуальних прав і забезпечує сталість та послідовність правових позицій сторін у спорі.

Естопель – це заборона стороні діяти всупереч своїй попередній поведінці (заявам, твердженням, обіцянкам, фактичним діям або бездіяльності) у випадках, коли така поведінка формально не зобов'язує її та не примушує до послідовності за правочином чи іншим юридичним актом, але створила в іншій сторони довіру обґрунтовані очікування. Порушення цієї послідовності призведе до явної несправедливості [12].

Як викладено в постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.08.2022 р., головне завдання застосування принципу добросовісності полягає в тому, щоб перешкодити стороні отримати переваги та вигоду як наслідок своєї непослідовності у поведінці на шкоду іншій стороні, яка добросовісно поклалася на певну юридичну ситуацію, створену першою стороною або обома. Одним із способів захисту добросовісної сторони є *принцип естопель*: особа втрачає право посилатися на будь-які факти на обґрунтування своїх вимог, якщо її попередня поведінка свідчила про те, що вона дотримується протилежної позиції [13].

Естопель застосовується, коли: 1) довіра добросовісної сторони безпосередньо зумовлена попередньою поведінкою іншої сторони; 2) у добросовісної сторони виникли обґрунтовані очікування щодо подальшої поведінки цієї особи; та 3) зміна такої поведінки призводить до очевидної несправедливості.

Так, наприклад, найчастіше процесуальний естопель виявляється під час оскарження судових рішень і полягає в тому, що сторона суттєво змінює свою правову позицію порівняно з тією, яку займала в суді попередньої інстанції. Наслідком застосування цього принципу є втрата права, за захистом якого особа звернулася до суду, що обумовлюється оцінкою судом фактичної поведінки сторони та її добросовісності [14].

У науковій юридичній літературі висловлюється думка про можливість використання естопелю та інших концептів, що пов'язані з добросовісністю, на рівні доктрини та судової практики, даючи простір для суддівського розсуду у зв'язку з тим, що, обмежуючи невизначеність зловживання, що має потенційно велику варіативність рамками закону, естопель як один із проявів принципу добросовісності буде позбавлений своєї функції припиняти таку поведінку, яка в практиці може набувати найрізноманітніших і нових форм [15, с. 377].

Таким чином, щодо принципу естопеля, принцип добросовісності виконує подвійну функцію. По-перше, він гарантує захист законних інтересів сторони спору, яка стикається з негативними заявами чи діями опонента, що суперечать попередній позиції цього опонента. По-друге, він зобов'язує сторону, чиї суперечливі заяви або поведінка спричинили виникнення естопеля, дотримуватися послідовності у власних діях та твердженнях.

Застосування принципу естопеля при вирішенні судових спорів можливе як за заявою сторони, так і за ініціативою суду з метою припинення зловживань процесуальними правами. У цьому вбачається досягнення балансу між розширенням судової дискреції та необхідністю захисту процесуальних прав учасників справи. Юридично значущим наслідком дії принципу естопеля є втрата права, що зумовлюється оцінкою судом фактичної поведінки сторін та рівня їхньої добросовісності. Така втрата права настає як результат непослідовної процесуальної поведінки, яка з погляду юридичних фактів кваліфікується як дія, наслідки якої виникають всупереч намірам особи, що її вчинила [16, с. 7].

Отже, правило / принцип естопеля слід розглядати як правовий механізм, який запобігає зловживанню правом не лише в процесуальній сфері, а й у матеріально-правових відносинах. Зокрема, його застосування сприяє зміцненню стабільності договірних відносин, зменшуючи кількість випадків недобросовісного використання інститутів визнання угод недійсними або неукладеними (табл. 2).

Заборона суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*) – це континентальний функціональний аналог доктрини естопеля, який слу-

гує особливим виявом принципу добросовісності. Її застосування ґрунтується на тому, що дії уповноваженої особи визнаються неправомірними у разі їх суперечності попередній поведінці цієї ж особи.

Таблиця 2

**Динаміка використання правила естопеля
в судових актах національних судів (на підставі відкритих даних
Єдиного державного реєстру судових рішень)**

Роки/ Вид судочинства	2020	2021	2022	2023	2024	01.01–31.07. 2025
Всього справ	39	45	46	86	159	128
Цивільне судочинство	10	19	24	57	67	52
Господарське судочинство	27	26	21	28	86	71
Адміністративне судочинство	2	-	1	1	3	5

Зазначена доктрина виходить ще з римської максими – «*non concedit contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона розумно покладається на них [17].

Доктрина *venire contra factum proprium* базується на принципі добросовісності, тому не випадково у статті I-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права (*Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law*) [18] вказується, що поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них.

У судовій практиці ця доктрина найчастіше застосовується під час розгляду справ, у яких одна зі сторін стверджує про неукладеність договору з підстав недосягнення згоди щодо всіх істотних умов, підписання договору неуповноваженою особою, несвоєчасної реєстрації договору тощо. Наприклад, поширеною категорією спорів щодо договорів оренди земельних ділянок є випадки, коли позивачі – власники цих ділянок –

після тривалого отримання орендної плати від орендарів подають позови про визнання договорів оренди недійсними з підстав того, що вони їх не підписували, на підтвердження чого надають експертні висновки, які засвідчують виконання підпису в договорі іншою особою.

Таким чином, заборона суперечливої поведінки стала дієвим інструментом для обґрунтування відмови судів у застосуванні формально обов'язкових для сторін правил у тих випадках, коли їх застосування призводило б до втрати необхідного зв'язку між недобросовісною поведінкою однієї зі сторін правовідносин і негативними наслідками, що відповідно до цих правил покладалися виключно на іншу сторону.

Доктрина «неприпустимості використання права на зло»

Використання «права на зло» – це юридична доктрина, що розглядається як формально правомірне, але недобросовісне використання суб'єктивного права з метою заподіяння шкоди іншій стороні або уникнення виконання власних обов'язків.

Здійснення так званого «права на зло» нерідко супроводжується зловживанням як матеріальними, так і процесуальними правами, особливо тоді, коли захист права використовується на шкоду інтересам третіх осіб.

Характерними для використання «права на зло» можуть бути такі ситуації: а) відчуження належного особі нерухомого майна, яке перебуває під судовим арештом, з метою недопущення звернення стягнення на таке майно; б) відчуження належної особі квартири своєму співмешканцю після повідомлення їй про підозру у вчиненні розтрата майна підприємства з метою позбавлення майна, на яке може бути звернено стягнення; в) особа, яка заявляє вимогу про заборону використання об'єкта інтелектуальної власності, не з метою правової охорони певного процесу у будь-якій сфері технології, а з метою перешкоджання іншому суб'єкту такого процесу в будь-якій сфері технології; г) особа, яка заявляє вимогу про заборону використання певного позначення, зокрема шляхом заборони суб'єкту використовувати його комерційне найменування, право на яке виникло раніше; д) боржник (дарувальник), який відчужує майно на підставі безвідплатного договору на користь своєї матері після пред'явлення до нього позову банку про стягнення заборгованості, що порушує майнові інтереси кредитора і спрямовано на недопущення звернення стягнення на майно боржника.

Наприклад, у контексті справи про банкрутство вживанням «права на зло» можуть бути: 1) відчуження майна або інші дії, пов'язані зі зменшенням платоспроможності боржника після виникнення в нього зобов'яз-

зання перед кредитором; 2) безоплатне відчуження майна, відчуження майна за ціною, значно нижчою від ринкової, для цілей, не спрямованих на досягнення розумної ділової мети; 3) узяття на себе зобов'язання без відповідних майнових дій іншої сторони або відмова від власних майнових вимог, якщо це вчинено в підозрілий період; 4) укладення угоди особою, яка є боржником перед своїми контрагентами, про людське око, тобто без належної правової та фактичної мети, яка не є очевидно неправомірною та недобросовісною, проте безпідставно або сумнівно зменшує розмір активів боржника [19].

Особливою формою використання «права на зло» у господарській діяльності стали *франдаторні правочини*. Критеріями, для кваліфікації договору як франдаторного є, зокрема: відчуження майна за наявності значної непогашеної заборгованості; відчуження майна боржником після пред'явлення до нього позову про стягнення такої заборгованості; майно відчужено на підставі безвідплатного правочину (з цього правила є винятки, зокрема, якщо ціна за оплатним договором занижена тощо); майно відчужене на користь пов'язаної особи (родичу або на користь власної юридичної особи); після відчуження майна у боржника відсутнє інше майно, за рахунок якого він може відповідати за своїми зобов'язаннями перед кредитором [20].

В умовах воєнного стану особливого значення набувають випадки недобросовісного використання прав учасниками сімейних відносин. Характерним прикладом є справа про визнання особи недієздатною та призначення опікуна, де заявник виявив бажання виконувати функції опікуна брата лише після оголошення загальної мобілізації. Верховний Суд, відмовляючи у задоволенні позову, зауважив, що орган опіки та піклування зобов'язаний у таких випадках ретельно перевіряти дійсну необхідність призначення опікуна, аби не допустити використання інституту опіки як засобу ухилення від виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни (ст. 65 Конституції України) [21].

Слід згадати позицію Верховного Суду щодо використання «права на зло», яка стала майже класичною: «Зловживання правом і використання приватноправового інструментарію всупереч його призначенню проявляється у тому, що: 1) особа (особи) “використовувала/використовували право на зло”; 2) наявні негативні наслідки (різного прояву) для інших осіб (негативні наслідки являють собою певний стан, до якого потрапляють інші суб'єкти, чії права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає; 3) цей стан не задовольняє інших суб'єктів; 4) для здійснення ними своїх прав не вистачає певних фактів та/або умов; 5) настання цих фактів/умов безпосередньо залежить від дій іншої особи

інша особа може перебувати у конкретних правовідносинах з цими особами, які “потерпають” від зловживання нею правом, або не перебувають); 6) враховується правовий статус особи/осіб (особа перебуває у правовідносинах і як їх учасник має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а й про обсяг прав інших учасників цих правовідносин та порядок їх набуття та здійснення; 7) особа не вперше перебуває у цих правовідносинах або ці правовідносини є тривалими, або вона є учасником й інших аналогічних правовідносин» [22; 23].

Таким чином, формулювання «зловживання правом» необхідно розуміти як суперечність, адже, якщо особа користується власним правом, то його дія дозволена, а якщо вона не дозволена, то саме тому відбувається вихід за межі свого права та дію без права. Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які становлять зміст відповідного суб’єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права. Слушною є думка суддів Великої Палати Верховного Суду, що як зловживання правом, так і зловживання процесуальними правами відбуваються через порушення суб’єктивного права, міри можливої поведінки, меж, установлених цією мірою, тому використання права «на зло» виявляється там і тоді, де і коли порушується міра соціальної поведінки, порушується баланс своїх і чужих прав [24].

Висновки

Добросовісність – це багатовимірне правове явище, що ґрунтується на моральних засадах та виражає необхідність узгодження реалізації суб’єктивних прав із загальноприйнятими принципами справедливості, чесності та довіри у правовідносинах.

Що стосується категорії добросовісності у судочинстві (процесуальна добросовісність), то вона виступає своєрідним процесуальним фільтром, що дозволяє оцінювати поведінку учасників процесу через її співвіднесення з правами й законними інтересами інших сторін, а також із завданнями та метою самого судового процесу.

Ураховуючи, що зазначена категорія не знайшла свого закріплення у законодавстві, у процесі з’ясування сутності добросовісності та формування єдиних критеріїв її оцінки визначальне значення має судова практика, яка відображає різноманітність тлумачень цього поняття у різних правових інститутах і ситуаціях.

Інтеграція принципу добросовісності в юридичну практику неминуче призводить до розширення сфери суддівського розсуду. Тож, суд наділяється повноваженням оцінювати дії учасників матеріальних та процесуальних

правовідносин крізь призму добросовісності та вирішувати питання щодо їхньої правомірності.

Юридична практика свідчить, що існують випадки, коли формально дії сторони не порушують прав іншої особи, проте оцінка їх сутності свідчить про протилежне, а саме про зловживання правом. У подібних ситуаціях саме суди беруть на себе завдання конкретизації змісту недобросовісної поведінки та застосування відповідних норм права крізь призму принципу добросовісності.

У судовій практиці для забезпечення балансу між принципом добросовісності та заборонаю зловживання правом застосовується спеціальний інструментарій, до якого належать, зокрема, правило естопеля (доктрина *venire contra factum proprium*) та доктрина «неприпустимості використання права на зло», які передбачають можливість обмеження або повну заборону використання суб'єктивного права у спосіб, що суперечить його меті чи загальним засадам правопорядку.

Незважаючи на відсутність формалізованого закріплення у законодавстві, вітчизняна правозастосовна практика фактично сформувала інструментарій протидії недобросовісності. Його послідовне застосування у цивільних, господарських та адміністративних спорах свідчить про зростаюче значення принципу добросовісності у судовій діяльності, що зумовлює необхідність його подальшого теоретичного осмислення та доктринального обґрунтування.

Список використаних джерел

- [1] Постанова Верховного Суду від 10.09.2018 р. у справі № 920/739/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77748947> (дата звернення: 15.10.2025).
- [2] Постанова Верховного Суду від 18.10.2021 р. у справі № 299/3611/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100396061> (дата звернення: 15.10.2025).
- [3] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 р. у справі № 147/66/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/102892553> (дата звернення: 15.10.2025).
- [4] Постанова Верховного Суду від 08.05.2018 р. у справі № 910/1873/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74221169> (дата звернення: 15.10.2025).
- [5] Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 04.08.2022 р. у справі № 513/879/19. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=105637730&red=100003be54ab8963eae58ec8d2073f457d2ee9&d=5> (дата звернення: 15.10.2025).
- [6] Ткачук А. О. Принцип добросовісності учасників цивільного судочинства та заборона зловживання цивільними процесуальними правами. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 94–103. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.141.132779>.
- [7] Kovalenko O., Vasyliiev, S., Zhdan M. Facets of protection of economic rights and freedoms. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025. Vol. 11, No. 2. P. 112-120. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-2-112-120>.

- [8] Олейников С. М. Зловживання правами як неправомірна поведінка. *Наука і техніка сьогодні*. 2022. № 6(6). С. 348–361. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-348-362](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-348-362).
- [9] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 14.08.2020 р. у справі № 314/1526/19(2-адп/214/1/2020). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985532> (дата звернення: 15.10.2025).
- [10] Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 10.09.2019 р. у справі № 9901/978/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84941712> (дата звернення: 15.10.2025).
- [11] Постанова Верховного Суду від 03.06.2020 р. у справі № 318/89/18. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/89675396> (дата звернення: 15.10.2025).
- [12] Бурлаков С. Застосування принципу добросовісності при вирішенні цивільних спорів. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobroso.pdf (дата звернення: 15.10.2025).
- [13] Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 04.08.2022 р. у справі № 513/879/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105637730> (дата звернення: 15.10.2025).
- [14] Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 05.05.2025 р. у справі № 522/4009/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127087057> (дата звернення: 15.10.2025).
- [15] Wieacker F. A History of Private Law in Europe. Oxford : Clarendon Press; New York : Oxford University Press, 2003. P. 377.
- [16] Мануїлова А. І. Естопель як загальний принцип міжнародного права : дис. ... д-ра філософії. Одеса : Нац. унів. «Одес. юрид. акад.», 2021. 250 с.
- [17] Постанова Верховного Суду від 28.04.2021 р. у справі № 910/9351/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96668843> (дата звернення: 15.10.2025).
- [18] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf.
- [19] Гончар І. Використання права на зло. *Юридична практика*. 2021. № 35–36. URL: <https://pravo.ua/articles/vykorystannia-prava-na-zlo/> (дата звернення: 15.10.2025).
- [20] Постанова Верховного Суду від 18.02.2025 р. у справі № 916/5751/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125264878> (дата звернення: 15.10.2025).
- [21] Постанова Верховного Суду від 28.05.2025 р. у справі № 641/7190/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127744396> (дата звернення: 15.10.2025).
- [22] Постанова Верховного Суду від 10.02.2021 р. у справі № 754/5841/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938438> (дата звернення: 15.10.2025).
- [23] Окрема думка (спільна) суддів Верховного Суду Гриціва М. І., Катеринчук Л. Й., Прокопенка О. Б. на ухвалу Великої Палати Верховного Суду від 11.08.2022 р. у справі № 9901/550/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105961911> (дата звернення: 15.10.2025).
- [24] Gajda-Roszczyńska, K. Abuse of Procedural Rights in Polish and European Civil Procedure Law and the Notion of Private and Public Interest. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2019. Issue 2(3). P. 53-85. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-2.3-a000013>.

References

- [1] Resolution of the Supreme Court in case No. 920/739/17. (September 10, 2018). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77748947>.

- [2] Resolution of the Supreme Court in case No. 299/3611/19. (October 18, 2021). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100396061>.
- [3] Resolution of the Supreme Court in case No. 147/66/17. (December 14, 2021). Retrieved from <https://verdictum.ligazakon.net/document/102892553>.
- [4] Resolution of the Supreme Court in case No. 910/1873/17. (May 8, 2018). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74221169>.
- [5] Decision of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 513/879/19. (August 4, 2022). Retrieved from <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=105637730&red=100003be54ab8963eae58ec8d2073f457d2ee9&d=5>
- [6] Tkachuk, A.O. (2018). Principle of good faith of participants in civil proceedings and prohibition of abuse of civil procedural rights. *Problems of Legality*, 141, 94-103. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.141.132779>.
- [7] Kovalenko, O., Vasyliov, S. & Zhdan, M. (2025). Facets of protection of economic rights and freedoms. *Baltic Journal of Economic Studies*, 11(2), 112-120. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-2-112-120>.
- [8] Oleinykov, S.M. (2022). Abuse of rights as misconduct. *Science and Technology Today*, 6(6), 348-361. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6\(6\)-348-362](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-6(6)-348-362).
- [9] Resolution of the Supreme Court in case No. 314/1526/19(2-адп/214/1/2020). (August 14, 2020). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90985532>.
- [10] Resolution of the Supreme Court in case No. 9901/46189/18. (September 10, 2019). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84941712>.
- [11] Resolution of the Supreme Court in case No. 318/89/18. (June 3, 2020). Retrieved from <http://verdictum.ligazakon.net/document/89675396>.
- [12] Burlakov, S. (2022). Application of the principle of good faith in resolving civil disputes. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobroso.pdf.
- [13] Decision of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 513/879/19. (August 4, 2022). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105637730>.
- [14] Decision of the Primorsky District Court of Odessa in case No. 522/4009/22. (May 5, 2025). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127087057>.
- [15] Wieacker, F. (2003). A History of Private Law in Europe. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press.
- [16] Manuilova, A.I. (2021). *Estoppel as a general principle of international law*. Ph.D. Thesis. Odesa.
- [17] Resolution of the Supreme Court in case No. 910/9351/20. (April 28, 2021). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96668843>.
- [18] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law (2009). Retrieved from https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf.
- [19] Gonchar, I. (2021). Using the right to harm. *Legal Practice*, 35-36(1236-1237). Retrieved from <https://pravo.ua/articles/vykorystannia-prava-na-zlo/>.
- [20] Resolution of the Supreme Court in case No. 916/5751/23. (February 18, 2025). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125264878>.
- [21] Resolution of the Supreme Court in case No. 641/7190/23. (May 28, 2025). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127744396>.
- [22] Resolution of the Supreme Court in case No. 754/5841/17. (February 10, 2021). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94938438>.

- [23] Separate opinion (joint) of judges of the Supreme Court Hrytsiva M.I., Katerynychuk L.Y., Prokopenko O.B. on the decision of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 9901/550/19. (August 11, 2022). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105961911>.
- [24] Gajda-Roszczyńska, K. (2019). Abuse of Procedural Rights in Polish and European Civil Procedure Law and the Notion of Private and Public Interest. *Access to Justice in Eastern Europe*, 2(3), 53-85. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-2.3-a000013/>.

Сергій Володимирович Васильєв

кандидат юридичних наук, доцент
заступник директора Юридичного департаменту
Харківська міська рада
61003, Майдан Конституції, 7, Харків, Україна
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Sergii V. Vasyliiev

Ph.D. in Law, Associate Professor
Deputy Director of the Legal Department
Kharkiv City Council
61003, 7 Constitution Square, Kharkiv, Ukraine
e-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com
ORCID 0000-0003-3226-6981

Рекомендоване цитування: Васильєв С. В. Забезпечення балансу між принципом добросовісності та зловживанням правом у судовій практиці України. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 171. С. 78–96. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.341554>.

Suggested Citation: Vasyliiev, S.V. (2025). Ensuring a Balance Between the Principle of Good Faith and Abuse of Rights in Ukrainian Court Practice. *Problems of Legality*, 171, 78-96. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.171.341554>.

Статтю подано / Submitted: 28.09.2025
Доопрацьовано / Revised: 19.11.2025
Схвалено до друку / Accepted: 18.12.2025
Опубліковано / Published: 29.12.2025